

Nyelvtörténet 2.

Szórványelemzés I.:
Külföldi szórványemlékek

A nyelvemlékek csoportosítása

Szórványemlék

- idegen nyelvű szöveg elszórtan vagy tömegesebben beágyazva idegen elemeket tartalmaz
- keletkezésük oka: az idegen szerző nem tudott vagy nem akart egyes elemeket lefordítani, ezért kénytelen volt az eredeti magyar nyelvi formában megadni
- a fordítás lehetetlensége miatt főleg **TULAJDONNEVEK** ezek (vagy ha volt is köznévi kapcsolatuk, azt nem volt célszerű átfordítani az adott nyelvre, mert egyedi megjelölő szerepűek), tehát **személynevek, földrajzi nevek**, köznévi kapcsolataiknál fogva magyar köznevekkel azonosíthatók, TA: *homok, hegy* stb.
- köznévi csak ritkán van köztük, de megesik (pl. a szerző nem ismerte, de le kellett írnia)
- XI–XIV. század közt ez volt az uralkodó, jelentőségük ritkaságukban áll, **nyelvemlékes korunk első idejére vonatkozóan csak ezekből kaphatunk képet**

Szórványemlékek

A külföldi szórványemlékek:

I. Mohamedán források:

- Arab, perzsa földrajzi művek, útleírások, kereskedelmi célok
- A legfontosabb és legkorábbi ilyen források egymással erősen egyeznek, mert egyetlen korábbi forrásra, Al-Dzsajhání 10. sz. eleji, elveszett munkájára mennek vissza, ami egy 9. sz-i útleírásból indult ki

Ibn Ruzta 930 k: A becses drágaságok könyve

Al-Gardízi 1050 k: A híradások ékessége

Al-Bakrí 1080 k: Az utak és országok könyve

Szórványemlékek

magyar: ESz. (505): 870 k., vsz. összetett szó, melynek elemei már vagy kihaltak vagy csak szóösszetételben élnek

Előtag: ősi ugor kori szó

*mańcz 'férfi, ember, nem, törzs, frátria'

FRÁTRIA: két v. több nemzetséget, klánt magába foglaló szövetség a természeti népeknél.

vö. a vogulok, ill. a vogulok és osztjakok közös, belső elnevezésével (*manysi*).

Utótag:

a 'férfi' jelentésű ősi finnugor kori **irkä* 'férfi, fiú' főnévre visszavezethető *er* szó, mely önmagában nem fordul elő, de az *ember*, *férj*, *néember* szavainkban igen.

A *magyeri*, *magyer* alakból az összetétel elhomályosulása után **hangrendi kiegyenlítődéssel** keletkezett a *magyar* népnév, míg a magas hangrendű *megyer* változat csak törzsnévként élt tovább.

Szórványemlékek

gyula: ESz. (272). 950 k.

'legfőbb bíró vagy hadvezér'

vsz. jövevényszó egy **csuvasos típusú török nyelvből** a honfoglalás előtt,

vö. dunai bolgár nemzetségnevet *бoυλο* [doulo], besenyő törzsnév: *Yila*.

török *yula 'fáklya' alakra mennek vissza, a magyarba a *jula* (hasekes j) forma kerülhetett be, majd *j* > *gy* hangváltozás, vö. *gyöngy*, *gyűrű*.

A méltóságnév a kazárból jöhet, ahol a *gyula* a tényleges uralkodó megnevezése,

a magyaroknál a 9. sz-ban kazár mintára szakrális fejedelemség alakult ki.

Szórványemlékek

kündü (~kende): ESz. (396): 930 k.

'Levédiában és Etelközben az ősmagyar törzsszövetség feje'
jöv. szó egy török nyelvből a honf. előtt, vsz. **kazár**

vö. kazár *Kündäč* tn., *Kündäčik* tn., lebed *Kündü* 'tisztelet,
udvariasság, a második legmagasabb hivatal'

méltóságnévként került át a magyarba,

Ibn Ruzta említi először a magyar törzsszövetség fő
fejedelmének megnevezésére.

Így hívták a honfoglaló vezérek egyik törzsének vezérét is, vö.
Cundu.

A török szavak a mongol *kündü*

'súlyos, tekintélyes, tisztelet, becsület' szóra mennek vissza

??? *kündün* – a tibeti dalai láma megszólítása

'a jelenlévő, aki jelen van (Buddha)'

Szórványemlékek

II. Bizánci görög származású források

Konsztantinosz Porphyrogennétosz

(Bíborbanszületett Konstantin) bizánci császár

De administrando imperio (A Birodalom kormányzásáról) **950–951 k.**,

fiának írta, a bizánci birodalmon kívüli területeket, főleg a népeket ismertette benne.

A magyarok: *türkök* (38–40. fejezet).

KÖZEL 50 MAGYAR VAGY MAGYAR VONATKOZÁSÚ NYELVI ELEMET TARTALMAZ

Szórványemlékek

Helynevek

- **λεβεδία (Lebedia)**

az első név szerint nevezett ország, ahol a magyarok régi szállásai voltak.

- **Ατελκούζου (Etelköz):** Ατελκουζου, Ατελ και Ουζου :

tör. *etel* 'folyóníz' + m. *köz*

A magyarok másik, nagyobb részét a besenyők szorították nyugat felé az *Atelkuzu* nevű helyekre.

Etel és *Kuzu* néven is előfordul 'Vízköz'

Constantinustól tudható, e tartományt e folyók öntözik: az első folyó a Barukh, a régi Borysthenes vagyis a Deneper, melyet a magyarok Nagy Lajos korában is *Etel*nek neveztek.

Ezzel is összefügghet az elnevezés.

A második folyó a Kubu, mely név hangcserével a Bug folyót jelenti. A harmadik folyó a Trullos vagyis a Denesztter, régi nevén Tyras, melyet a törökök ősi nevén ma is Turlunak neveznek. Végre a Brutos és Seretos nem más, mint a mai Prút és Szeret.

Atelkuzu azon a nagy térségen terült el, mely az erdélyi határhegyek és a Deneper folyó között fekszik.

Szórványemlékek

- **Τίτσα (Tisza):** A vaskorban (Kr. e. VII-VI.) a mai Szeged területén megtelepedett (szkíta) agathürszosz és szignünna népcsoportoktól származhat: a „tijah” (ejtsd: *tidzah*) szó 'folyó'-t jelenthetett.
- **Μορήσις (Maros):** ókori elnevezése: *Marisus* (Hérodotosznál *Maris*).

Herodotos görög történetíró szerint a Kr. e. V. században a *Maris (Maros)* folyó partját agathürszoszok lakták, mely kulturált, írni képes, gazdag, fényűző nép volt.

Nagy valószínűséggel az emléküket idézi a Tisza folyó neve, ugyanis ez a folyónév az iráni (szkíta) eredetű *tijah* 'folyó' jelentésű főnévből eredhet.

Szórványemlékek

személynevek (a vezéreknek és Árpád családtagjainak a nevei):

- λεβεδίας (Levedi), Pais Dezső és Jakubovich Emil etimológiája a legelfogadottabb, eszerint a *lét* kifejezéssel függ össze: *-d* képző előtt a *lev-*, a *lesz* foly. mnin-e, azaz 'levő'.
- Balázs János szerint ez logikátlan: aki már megszületett, miért levő? Ilyen filozofikus nevet nemigen adtak volna elődeink vezetőiknek. A *lőni* ige tövéből jön, ez fgr. eredetű szó, eredeti kétszótagú töve **lewe-* lehetett. MÉG NEM CÁFOLTÁK MEG.

Szórványemlékek

- Αλμούτζης (Álmos), említi Konstantin műve és Anonymus gesztája is (950 k. és 1200 k.). Gombocz török eredetűnek tartotta, és 'vett, vétel' jelentésű alakból származtatta, de később mások felvetették a magyar eredetet, l. Anonymus népetimológias elképzelését (Álmos anyját, Emesét álmában turulmadár ejtette teherbe), tehát az *almu* 'álom' szóra megy vissza, és képzős alakja az *Almus*, *Almucsi*
- Pais Dezső kedvelt módszere volt a **névvonatkoztatás**, szerinte egy csoport tagjai jelentésük alapján könnyen összekapcsolható neveket kaptak (pl. *Farkas-Medve*, *Nyest-Nyuszt* – fiú- ill. lánytestvérek), az Árpád-fiak étkezéssel kapcsolatos elnevezését szorgalmazta (pl. *Jutocsa* 'nyelni szerető, ínycnc, édesszájú' török igenévből ered; *Üllő* – *Ézelő* 'ízlel', *Falicsi* vö. *fal*) – ez az elképzelés összeomlott.

Szórványemlékek

- **Αρπαδής (Árpád):** régi magyar férfinév, az ótörök eredetű *árpa* szó *-d* kicsinyítőképzős származéka. Az Árpádhoz hasonlóan alakult ki a ma már alig használatos *Buzád* név is, mely a *búza* szóból ered. Az Árpád női párja a szintén kevésbé ismert *Árpádina*. A *-d* képző a 'valamiben bővelkedő'-t is jelent, így jelentése azonos lehet 'árpás-árpácska' jelentésével.
- **Τεβέλης (Tevel):** neve *Árpád* vezér *Tarhos* fiától való *Tevel* nevű unokájától származik.

Szórványemlékek

- **Ιέλεχ (Üllő):** Árpád fejedelem öt fia közül **Üllő** volt sorban a középső. *Jeleh* > *Hülek* > *Illew* > Üllő a névváltozás fontosabb állomásai. A név török eredetű, az *elig* szóból származik; jelentése 'uralkodó, kormányzó, király'. Rokon nevek: *Jelek*, *Ellák*.
- **Τασης (Tas)** (vezér): a honfoglaló hét vezér egyike, Jutas fia, Árpád unokája. A Tas török-magyar eredetű férfinév, jelentése: 'kő; megtelt, jóllakott'.
- **Ταξίς (Taksony)** (fejedelem): magyar nagyfejedelem a 10. század közepén, Zolta nagyfejedelem fia, Árpád nagyfejedelem unokája. A Taksony férfinév török eredetű, régi magyar névből ered. Jelentése vitatott: egyes nézetek szerint 'elégedett, jóllakott', mások szerint 'vad, féktelen, szilaj'.

Szórványemlékek

nép-, néprész-, törzsnevek:

- **Κάβαροι (Kabar), - I. Berta**
- **Νέκης (Nyék), - I. Berta**
- **Μεγέρης (Megyer), - I. korábban, ill. Berta és Gulya**
- **Ταριάνος (Tarján):** a *tarkan* ~ *taryan* 'alkirály, fejedelem, hadvezér' méltóságnévből ered, a m. *Tárkány* helynév (15 db) igazolná
ami bizonytalanná teszi, hogy a helynév maga nem biztosan a személynévből ered, az Árpád-korból csak egy hasonló szem.név (*Tarcand*) került elő.
- egy másik, még mindig török ötlet: a *tarkan* (vö. mongol *darkan*) 'kovács'-ot is jelent, vö. **szakrális kovácsolás** – kimagasló tsd-i helyzetük volt a nomád társsadalmakban, a mongoloknál van **szentkovács** hagyomány, kovácskirály elnevezés a török népek körében, eszerint sok törökségi, de ugor nép mitológiájában a regebeli hős fegyvereit, az emberek szerszámaikat égi kovácsok készítik és eresztik le az égből
- **Γενάχ (Jenő) – I. Berta**

Szórványemlékek

köznév:

- **γυλας (gyula), - I. korábban**
- **καρχας (karcha)**, l. még *harka*: pl. Bulcsú – a nyugati országrész hadvezére, bár a szláv tolmács szerint bírói feladatkört látott el, de ez minden törzsfőre igaz volt. Eredete: török 'csoda, csodálatos'
- **βοέβοδος (vajda)**: minden magyar vezér címe görögül *archón*, latinul *dux*, szlávul *vojavoda*, magyarul *vajda*. (ESz.: száv jöv. szó, 950 k., esetleg az oroszból: régi orosz nyelvi *vojevoda* 'hadseregparancsnok, tartományi főnök, parancsnok', szerb-horvát: *vojvoda* 'főparancsnok, herceg', lengyel *wojewoda* 'hadvezér, tartományi főnök'. Összetétel a 'had' és 'vezér' jelentésű szavakból. Már a honf. előtt átkerülhetett a magyarba, négy szótagú volt, a *vajda* formát a 2. nyílt szótag szabályos kiesése kétszer. Jv leértékelődés, vö. *asszony*.

Szórványemlékek

Joannesz Kinnamosz: Epitomé (1180–1183).

- személynév: *Ákos, Béla, Gyécse (Géza), László* stb.
- helynév: *Bács, Temes, Titel, Szerém* stb.
- méltóságnevek: *zsupán ~ispán, bán, úr.*
- egyébek: 11-12. sz-i bizánci történetíróknál is vannak magyar szórványok, pl. Leo Grammaticus, Joannesz Szkylitzesz, Joannesz Zonarasz

Szórványemlékek

III. Nyugati (főleg latin) forrás

- **Liutprand cremonai püspök** „Antapodosis” c. történeti munkája 959-962 k., ő közli a pogány magyarok csatakiáltását a 933. évi merseburgi ütközet kapcsán:

„ex eorum vero turpis et diabolica *húí, húí* frequenter auditur”

- **Fuldai Évkönyvek; Regino apát krónikája, Ekkehard Szentgalleni Történeteinek** is vannak magyar szórványai

Berta elképzése

Berta Árpád 1997: Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.) Honfoglalás és nyelvészet. Budapest: Balassi, 211–219.

A magyar törzsnevek kutatásához 2 forrásunk van:

- Bíborbanszületett Konstantin műve
- a történelmi Magyarország területén fellelhető törzsnévi eredetű helynévi anyag
- a kettő együttesen használandó (a többféle olvasat félrevezethet)!

Berta

Németh Gyula 1930-as etimológiái: a zömük török eredetű

- *Nyék*: (csak ez) **finnugor** er., elav. nyék 'sövény, bekerített védőhely'
- *Kabar*: tör. 'lázadj, lázadó'
- *Megyer*: tör. 'Mańc-ember'
- *Kürt*: tör. 'hótorlasz' (más etim: m. *kürt*)
- *Gyarmat*: tör. 'fáradhatatlan'
- *Tarján*: tör. 'alkirály'
- *Jenő*: tör. 'miniszter'
- *Kér*: tör. 'óriás' (más etim: elav. m. *kér* 'kéreg' vagy m. *kér* ige)
- *Keszi*: tör. 'töredék' (más etim., nyj-i *kesze*, *keszi* 'keszeg')

Berta

Berta javaslatai (1988):

- *Kürt*: 'mellecske'
- *Gyarmat*: 'hát-möge'
- *Jenő*: 'oldalka'
- *Kér*: 'utolsó'

Berta

Berta (1997):

- *Kürtgyarmat*: összevont törzs
- *Nyék*: nem fgr eredetű, hanem ez is török, vö. kirgiz, baskír stb. hasonló jelentésű és alakú szavakkal
- *Kabar*: 'orr', élre helyezett alakulat

Berta koncepciója

AZ EGYES TÖRZSEK NEVEI SEREGTESTEK HELYZETÉT JELENTETTÉK

- 'ORR' KABAR – a frissen csatlakozott, élen járó védőtörzs
- 'SÖVÉNY' NYÉK – védőtörzs, egy korábbi str-ban a törzsszövetség határait védte
- 'MEGYER' FŐ HELY – a dinasztiaaváltás előtti vezértörz
- 'MELL-HÁT-MÖGE' KÜRTGYARMAT – a Megyer törzs egykori elő- és hátvéd törzsei, a din. váltás utáni új vezértörzs védelmére össze lettek vonva
- 'TARXAN' TARJÁN – az új vezértörzs
- 'OLDALKA' JENŐ – az új vezértörzs oldalvédtörzse
- 'HÁTSÓ, UTOLSÓ' KÉR – az új vezértörzs hátvédtörzse
- 'TÖREDÉK' KESZI – egy egykori nagyobb törzs maradványa

Berta

Megyer: biztos, hogy összekapcsolható a *magyar* népnévvel
Róna-Tas a hangrendi eltérést az eltérő ősmagyar és ótörök
hangsúlyviszonyokkal magyarázta:

A *madzsar* hangsorból *madzser* lett a véghangsúly hatására.

biztos a finugor eredet (TESz, MSZFE)

4 elképzelés a finnugor eredeztetésre von.:

- Reguly (1841) és Németh (1930): a *megy-* tő fgr. a vogulok-osztjakok közös neve (*manysi*), a második elem a török *er* 'ffi' szó bszj-s *eri* alakja
- Setälä, ill. Németh 1975: a *Megyer* törzsnév totemikus eredetű, a vogul *mansin* 'fajdkakas' szóval függ össze
- TESz és MSZFE: ugor *mańcz frátrianév és fgr. *er(i)* 'ffi, ember' összetétele
- Róna-Tas (1984): a 'manszi ember' önelnevezés nem valószínű, a *magyar* népnév két népnévből álló öt., eredeti hangalakja *mancs er* lehetett.

Berta

Berta hipotézise: LEHET TÖRÖK

- a fgr. rokonítás nem a fgr. nyelvnek tekintett *magyar* miatt jött szóba
- S nem azért, mert belső elnevezést kerestek, hiszen külső is lehet, vö. *bolgár, tatár, orosz*), hanem mert **a szókezdő *m*- miatt a török rokonítás nem jöhetett szóba!** Az *m*- ugyanis szókezdő hangként a török eredetű szavakban ismeretlen, ez turkológiai alaptétel.
- Az eredeti forma valóban **vegyes hangrendű** volt (l. Róna-Tas), s emiatt vsz. **összetétel** volt (er. **mancser~*madzser*).
- Mégis lehet török eredetű, mert a szókezdő *m* másodlagosan szerepelhet eredeti török szavakban is, ha van egy nazális msh, az *m*-ilyenkor egy korábbi *b*- hangra megy vissza: **bancser~*bandzser*
- A 915–923 között író Tabari által használt középperzsa forrásokban van egy *BNJR* alakban említett nép (B. szerint az *-n* túl kései jelenség lenne a 6. sz-ban, de nem kizárható).
- Berta javaslata: a török szóöt. *ban jer* 'fő hely, központi hely' (*ban* 'tízezer, nagy, fő' > *man*), a *yer, jer* ismert régi török szó, jtése 'föld, hely, pozíció, terület, ország'. Ez a *Banjer* > *Menjer* vált az ősm.-ban *Mejer* hangalakúvá, törzsnevünk első rétegébe tartozhat.

Gulya: visszakölcsönzés

Reguly Antal: 1841-ben a vogul önelnevezés (*manši*) – talán ez a *magyar* népnév etimológiájában is segít.

a *magyar* szó esetében a következő szavak relevánsak még:

- *magyar*: népnév, a magyarság önelnevezése, a 16. sz-ig *magyer(i)* is, 870/920 k. arab és perzsa szövegekben rekonstruált: *al-majǧirīya* (hasekes j)
- *megyer*: törzsnév, a Megyer törzs neve, 950 k. görög feljegyzésben: *Μεγέρη(ς)*, földrajzi név is: *Megyer*
- vogul (ir-i nyelvi, északi) *māńši* [manyszi] : a) népnév, a vogulok önelnevezése, b) csoportnév: 'vogul és/vagy osztják', c) kereszteletlen gyermek
- vogul *mōś* [moszj]: csoportnév, a *moś* frátria elnevezése
- osztják (szurguti) *māńť-* [manyty-]: a) a *moś* frátria, az ahhoz tartozók elnevezése, b) a *moś* frátria kultúrhérosa, mitikus őse
- ugor **mańća*: az ugor korra/nyelvre feltett 'férfi, ember' jelentésű szó
- magyar *mese*: közszó, jelentése 'mese, tanítómese, fabula' – alapja: sok népnév mögött a 'beszél(ő)' jelentésű szó rejlik (vö. *német* – szláv. [nyemec] 'némák')
- fgr. **irkä*: fgr korra/nyelvre feltett 'férfi, fiú' jelentésű szó
- indogermán **manu-s* vagy **monu-s*: az indogermán alapnyelvre feltett 'férfi, ember' jelentésű szó – az iráni

Gulya

- a *magyar* és *megyer* nem függhet közvetlenül össze

Megoldás: az orientalisztika a 90-es években tisztázta, hogy egy ősi *magyer* alakból az első szótaghangsúlyos magyarban csak *magyar* válhatott, de törökségi környezetben a véghangsúlyos török rendszerben a *magyer*-ből csak *megyer* lehetett, és ez a törökös változat került bele a többi, török eredetű törzsnevünk rendszerébe.

Gulya

És maga az eredet?

- indogermán **manu-s* vagy **monu-s*: az indogermán alapnyelvre feltett 'férfi, ember' jelentésű szó

„Ma az látszik a legvalószínűbbnek, hogy szavunk csakugyan indogermán, közelebbről iráni (ősiráni) forrásból származik.”

Ősi *manu-t + -s* toldalék.

A jelentés alapvetően nem csak 'ember', hanem 'olyan ember, aki/ami az égivel/istenivel áll szemben', de egy mitikus ősalak megnevezése is volt (*Manu*-kultusz), számos finnugor mitológiai elem rímelt az iranizmus vonásaira, az ugarság számos iráni néppel volt kapcsolatban,

tehát a fent ismertetett ugor szavak iráni eredetűek, de kérdés, hogy az összes ugor nyelvben lévő alak mind egyetlen ősalakból származott-e le, tehát közös őssugor **átvétel** zajlott-e le, vagy **részleges**?

Gulya

Gulya: az utóbbi, az iránból a szó a magyar nyelv önálló korában került át, ekkor még megvolt a nyelvünkben az *ńć* [nycsj] hangkapcsolat, ebből jött a *gy* létre.

Az átvételi hely pedig a ny-szibériai térség északi-erdei vidékétől délre, a Tobol, Isim és Urál folyók felső folyásána vidékén került kapcsolatba iráni nyelvű, lovas kultúrájú sztyeppe néppel, és manus-nembeli-eknek nevezték el magukat is.